

Emlékezetpolitika vagy történetírás?

A Magyar megszálló csapatok körül kialakult vita

Gémesi Ferenc (szerk.):

A magyar megszállás – vajúzó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.

Budapest: Russica Pannonicana, 2013.

(Sorozatszerkesztők: Krausz Tamás, Szvák Gyula)

2013 márciusában jelent meg Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Levéltári dokumentumok 1941–1947 c.* terjedelmes kötet, amely azóta heves vitákat váltott ki a történész szakmában és azon kívül. A kritikákra adott válaszokat mutatja be a Gémesi Ferenc által szerkesztett kötet, ahol Varga Éva Márián és Krausz Tamáson kívül olyan ruszisták és más történészkollégák is megszólalnak, mint Szvák Gyula, Szilágyi Ákos, Gyóni Gábor Sz. Biró Zoltán és Sipos Péter.

A kötet egy emlékezetpolitikai és történészvitát jár körbe, és műfajából fakadóan nem szorítkozhatunk pusztán tárgyi ismertetésre. Ez azért sem lehet cél, hiszen a jelen sorok szerzője 1945 utáni kelet-európai társadalomtörténettel foglalkozik. Meggyőződésem azonban, hogy a *Magyar megszálló csapatok* körüli vita nem pusztán szakértői kérdésekre fókuszál, hanem tágabb kontextusa a rendszerváltás utáni emlékezetpolitika és a magyar történelem egy sötét fejezetével való szembenézés, pontosabban az erre való hajlandóság. Az alábbiakban ennek részletesebb kifejtésére vállalkozom, pontosabban három témát érintek, amelyek összekapcsolódnak: az emlékezetpolitikát, a sztálinizmus-nácizmus azonosítását, és a holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás közötti történeti összefüggést.

A *Magyar megszálló csapatok* elleni legsúlyosabb vád az volt, hogy a közölt dokumentumok nem hitelesek; valamint, még ha egyes források hitelt érdemlőek is, Krausz Tamás az előszóban félreértelmezi, elferdíti a tényeket, hogy igazolni tudja a népirtás tényét. A kötet legfőbb kritikussai (elsősorban a hadtörténészek) éppen az ELTE történészprofesszorának azon állítását vitatják, hogy a magyar megszálló csapatok a németek oldalán belesodródtak a megtorlásokba és a (mindkét oldalon) kíméletlen partizánháborúba, ahol is a civil lakossággal és a

helyi zsidósággal szemben olyan mértékű tömeggyilkosságokra került sor, amelyek kimerítik a népirtás tényét. Krausz Tamás így fogalmazott a *Kritikában* megjelent interjúban: „Ez a kötet, tulajdonképpen akaratán kívül, tehát objektíve azt bizonyítja be, hogy a Horthy-rendszer végső soron sok százezer különböző nemzetiségű, különböző országokhoz tartozó ember, állampolgár haláláért közvetlenül politikai és történelmi felelősséggel tartozik. Népiirtásnak a résztvevője ez a rendszer. Ezért keletkezett a vita, mert ez nem illeszkedik ebbe a 2010 utáni tekintélyuralmi rendszer hivatalos legitimációs ideológiájába.” És itt máris az emlékezetpolitikánál vagyunk. A történetírást – különösen a 20. század történetét – sokan sokféle rendszer legitimációjára használták fel – erről a mai Kelet-Európában bőséges tapasztalatok vannak. Krausz Tamás pozíciója több szempontból marginális, hiszen egy olyan rendszerkritikai (mondjuk ki, marxista gyökerű) elméletörténetet művel, amely egyszerre vitatkozik a „fennálló világ(rendszer) apológiájában elmerülő liberális történetfelfogással”, a mára már teljesen marginalizálódott „dogmatikus” vagy ortodox kommunistákkal (akik – egyébként a liberális felfogásra hajazva – mindenáron a Marx által elképzelt szocializmust akarták belelátni a megvalósult sztálinizmusba, csak persze ők pozitív előjellel) és a „múltba forduló, kirekesztő nacionalista” felfogással, amely a mai Magyarországon egyre erősebb tudományos és ideológiai pozíciókat szerez.¹ A kirekesztő nemzetköz-pontú (etnonacionalista) narratívák „újrafeltámadása” a kelet-európai régióban jellemző, amelynek politikai okait itt most nem tárgyalom. A könyv mindenesetre kétszeresen is rosszul jár ebben a történetírói felosztásban, hiszen nemcsak a múltat megszépíteni kívánó szerzők verik el rajta a port, hanem azon liberális szemléletű kutatók is,² akik a náciizmus-sztálinizmus azonosításával kívánják mindkét rezsimet egyformán diszkreditálni. A sztálinizmus mentegetésének vádjá egyébként éppen azzal a Krausz Tamással szemben igazságtalan, akinek Trockij-cikkét bezúzták az előző rendszerben, és aki az elsők között szerkesztett kötetet a Gulágról (ennél jobban igazán nehéz volna leleplezni Sztálin emberellenes bűncselekményeit!).³ A népirtás sokat vitatott tényére hadd válaszoljanak a kis válaszkötetben a *Magyar megszálló csapatok* szerkesztői, akik (1) nem látják indokoltnak a dokumentumok hitelességének megkérdőjelezését (2) szigorúan elhatárolódnak a civilizációs-rasszista érveléstől, miszerint a magyarok különösen „gonoszak” lettek volna. Éppen arról van szó, hogy nem tudatos, tervezett a népirtás, hanem Magyarország Németország oldalán *belesodródott* egy tragikus kimenetelű totális háborúba, ahol minden megengedett – gondoljunk csak a hírhedt komisszárparancsra, amelyet Hitler akkor ad ki, amikor még híre-hamva sincs semmiféle partizánvékenységnek, ellenkezőleg, a németek ara számítanak, hogy a sztálini rendszer kártyavárként omlik majd össze! Nem lehet elvitatni a horthysta elit felelősségét, akkor sem, ha egyes képviselői

természetesen tiltakozhattak – és tiltakoztak is – az emberellenes bűncselekmények ellen. Ami a dokumentumok hitelességét illeti, arról a jelen sorok szerzője csak annyit jegyezze meg, hogy Christian Hartmann, a téma egyik vezető német kutatója a *Népszabadságnak* ekképpen nyilatkozott: „Szerintem hitelt érdemlőek a dokumentumok. A magyar katonák sok olyan eseményben vettek részt, amelyek során népiirtás történt.[...] Úgy gondolom, a kegyetlenkedések egyik legfőbb mozgatórugója a katonák körében uralkodó féktelen antiszemitizmus volt. Példaként említhetem Zsolt Béla *Kilenc koffer* című életrajzi könyvét, amelyben leírja a magyar fegyveres alakulatok mellé kényszerített munkaszolgálatosok élményeit az antiszemitizmusról, a fajgyűlöletről és a mindennapi kegyetlen bánásmódról.”⁴

A horthysta elit legfőbb katonai képviselőinek mentegetéséről és felelősségéről érdemes idézni Szilágyi Ákos sorait a kötetből: Kaló József Szombathelyi Ferencet „*két totalitárius ideológia által meghurcolt*” szerencsétlen áldozatként mutatja be, feje körül mártírkoszorúval. E sorok írója csak szerencsétlennek látja őt, áldozatnak nem. Sokkal inkább ambiciózus és tehetséges polgárvadékból lett mimikri-művész volt, igazi megalkuvó és alkalmazkodó a neobarokk társadalom hatalmi piramisának csúcsán, aki egyetlen sorsdöntő helyzetben sem vállalta a cselekvés egyoldalúságát, személyes kockázatát és történelmi felelősségét, és Horthyval karöltve addig szerencsétlenkedett a második világháborúban, míg Magyarország el nem jutott a vérszorkorszak, ő maga pedig – kétségkívül a horthysta katonai vezetés *legszerencsétlenebbjeként* – a személyes katasztrófaig. Ennyiben szolgálhat sorsa okulásul és példázatul a mai magyaroknak.”⁵

Szilágyi Ákos nem véletlenül emelte ki a két totalitárius ideológiát. Éppen a téma egyik vezető magyar kutatója, Ungváry Krisztián alkalmaz ugyanis igen gyakran kettős mércét: egyet a nyugatiakra, egyet pedig a szovjet csapatokra, akiket mindenáron kriminalizálni próbál.⁶ És itt visszatérünk a sztálinizmus–nácizmus, tágabb értelemben a fasizmus és a kommunizmus azonosítására. A totalitarizmus, ahogyan ezt más helyen részletesen kifejtettem, hidegháborús ideológia volt, és a nácizmus és kommunizmus egy oldalra helyezésével elsősorban a kommunizmus lejáratására szolgált, mintsem valódi tudományos elméletet képviselt.⁷ Abbott Gleason egy alapos munkában járja körül a totalitarizmust, ahol bebizonyítja, milyen nagylelkű támogatást kaptak a totalitarizmust felkaroló szovjetológiai tanszékek az amerikai kormányzati szervektől – sőt, sokszor kifejezetten a totalitárius elmélet továbbfejlesztésére és népszerűsítésére hozták létre ezeket a műhelyeket.⁸ Ezt az elméletet az ún. revizionista iskola az 1970-es évektől komolyan támogatta, és bebizonyította annak ideologikus, tudománytalan jellegét.⁹ Sajnálatos, hogy Kelet-Európába és azon belül Magyarországra a rendszerváltás után ezt az elméletet exportálta a korábbi marxista-leninista dogmából kiábrándult mainstream értelmiség.

Az egyik cél kétségtelenül az államszocialista múlt teljes diszkreditálása volt, az új legitimációs igényeknek megfelelően. Holott, és ezt nem szabad elfelejteni, a Wehrmacht gerincét az a Szovjetunió roppantja meg, amelyik a háború legfőbb terhét viseli, és óriási áldozatok árán vívja ki a győzelmet a náci Németország felett! Érdemes összevetni a rendszerváltás után Kelet-Európában rögzült képet (amelyet természetesen a hollywoodi filmek is megtámogatnak): az amerikai sereg, amelyik becsületesen és hősiezen harcol és csokoládét osztogat a helyi lakosságnak, szemben az oroszok brutalitásával, akik rabolnak, fosztogatnak és tömegesen erőszakolnak. A kép kissé egyoldalú, ha felidézzük Alberto Moravia *Egy asszony meg a lánya* c. regényét, ahol a lányt éppen a hős amerikai hadsereg katonái erőszakolják meg. Ezzel egy szóval sem mentegetem a szovjetek viselkedését – annyit azonban a Krausz Tamás és Varga Éva Mária által közölt dokumentumok tükrében meg kell jegyeznünk: a szovjet katonáknak lehetett okuk a bosszúra, ami természetesen nem menti a tömeges nemi erőszakot.¹⁰

A kettős mércét Szvák Gyula is szóvá teszi, aki közös nevezőnek tartja a liberális és a hivatalos „nemzeti” irányvonalat képviselő történészeknél a „nácizmus elleni harc körülményei között a nácizmus és sztálinizmus közötti különbségtétel hiányát”.¹¹ Ungvárynál tetten érhető, hogy az ideológiai cél az egész szovjet történelem kriminalizálása, mintha bizony egy nevezőre lehetne hozni az eredeti marxista emancipatorikus társadalmi-politikai programot – bármennyire is eltorzult ez Sztálin idején – a náci fajelmélettel és agresszív hódító politikával, ahol is a deklarált cél az alsóbbrendűnek tekintett népek leigázása, rabszolgasorba kényszerítése és a „paraziták” közé sorolt zsidóság teljes „kiiiktatása” (a totális háborúban végül megvalósuló „Endlösung”)! Hogy Sztálin nagy háborút tervezett volna a Nyugat ellen (tehát a német támadás csak „preventív” csapás lett volna, amit Ungváry is korábban feltételezett, holott valójában nem volt más, mint a goebbelsi propaganda egyik tézise), annak cáfolatához lásd Geoffrey Roberts terjedelmes monográfiáját, amely az újonnan hozzáférhető dokumentumok elemzésén (is) alapul.¹² A brit történész, aki nem mellékesen a második világháború elismert kutatója, tárgyalja, hogy az 1990-es években a Sztálin–Hitler paktumról szóló vita egészen új fordulatot vett, amikor egyes orosz (kvázi)történészek kezdték el bizonygatni, hogy az 1941-es júniusi katonai katasztrófa oka nem az volt, hogy Sztálin országa felkészülése idején fenn akarta tartani a békét Hitlerrel, hanem az, hogy preventív csapást tervezett volna Németország ellen. Ezen nézet szerint, a szovjet védelem első nagy vereségei annak köszönhetőek, hogy a Vörös Hadsereg támadásra, nem pedig védekezésre készült. A németek nem meglepetésszerűen törtek rá a közelgő háborúról mit sem sejtő egységekre, hanem éppen hogy felkészülés közben lepték meg őket. Ezen értelmezés újdonsága az, hogy

az orosz levéltárakból előkerült új forrásokra támaszkodik, beleértve az 1940–41-es szovjet hadászati gyakorló terveket, amelyek háború esetén valóban előirányozták a támadást. Egrészről ezek a tervezetek semmire sem bizonyítékok, hiszen egyetlen ország sem saját területére „tervezi” a háborút. Ám annak magyarázata, hogy Sztálin miért tervezett volna háborút Németország (és a Nyugat) ellen, jóval régebbi és sokkal korábban diszkreditált érvekre nyúlik vissza. Az 1920-as és 30-as években antikommunista szerzők előszeretettel hangsúlyozták az ún. „háború–forradalom” nexust: azt az elképzelést, hogy Sztálin azért akart volna kirobbantani egy új világháborút, mert az – az első világháborúhoz hasonlóan – megnyitotta volna az utat az európai forradalmak előtt. Ezeket a híreszteléseket a náci propaganda maximálisan kihasználta: azt állították, hogy a náci agresszió a Szovjetunió ellen valójában nem volt egyéb, mint preventív csapás, és úgy állították be saját, régóta tervezett háborújukat (amire Hitler a *Mein Kampf* tanúsága szerint mindig is készült), mint afféle kereszteshadjáratot, amelyben a civilizált, keresztény Európa védi magát az ázsiai, bolsevik hordáktól. Ezt az értelmezést sajnos Ungváryn kívül más magyar szerzők is átvették, talán nem lévén tisztában az elmélet gyökereivel.

Valójában nemcsak hogy Sztálin nem tervezett európai háborút és új forradalmak kirobbantását, hanem semmitől nem félt jobban, mint egy nagy katonai konfliktusba való bekapcsolódástól. Mint ismert, Sztálin éppen a szocializmus egy országban téziséét támogatja Lenin halála után, szemben a világforradalmat hirdető Trockijjal. Sztálin mint politikus, úgy számított, hogy ezzel csak egy olyan háborút provokálna, amelyre az ország nincs felkészülve, és ezért – noha a nácizmus hatalomra jutása után tisztában volt Hitler mély antikommunizmussal – úgy döntött, hogy mindent feltesz arra, hogy fenntartsa a békét a német diktátorral. A preventív csapás tehát nagyon távol állt Sztálin akkori szándékaitól.¹³

Arra a vádra, hogy a partizánok „okozták” volna a totális háborút, Krausz Tamás részletesen válaszolt Ungváry Krisztiánnak a *Századok*ban (noha a partizán-tevékenység kétségtelenül része volt az eszkalálódó erőszaknak). De ki ne védekezne akkor, amikor éppen rabszolgaságba akarják dönteni?¹⁴ Tegyük hozzá ehhez a kis válaszkötetből Szili Sándor hozzászólását a Magyar-Orosz Történelem Vegyesbizottság vitáján: „E privát történetből kikövetkeztethetően is az említett parancsok ismeretében sejteni lehetett, hogy a magyar partizánvadászok óvták saját életüket, és harci feladataik teljesítése helyett szívesebben választották a védtelen civil lakosság lemészárlását, mintsem annak kockázatát, hogy fegyveres csoportok után kutatva az erdőben maguk is áldozatul essenek. Elszámolni a hadvezetés felé »megfélemlítés« végrehajtásával is lehetett.”¹⁵ De hasonlóképpen tanulságos Halász Iván véleménye: „Ebből a lakosságból származó katonák pedig idegen agresszonnal szemben védték hazájukat. Akkor is, ha ez a haza

diktatúra volt, annak kegyetlen vezetője pedig Sztálin. Ideológiailag nagyon elvetemültnek és szakmailag tudatlannak kell lenni ahhoz, hogy azt, ami akkor ott történt, a sztálinizmus alóli felszabadító háborúként lehessen szemlélni. Ez egy brutális, az alacsonyabb rendűnek titulált faj leigázására és az általa lakott terület gyarmatosítására és totális gazdasági kiaknázására irányuló hódító háború volt. Ezt a hódító jelleget a Szovjetunió elleni támadás fő kezdeményezői sem tagadták.¹⁶

A harmadik pontot, a holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás összekapcsolódását, történeti összefüggését már érintette Christian Hartmann az idézett interjújában. Ezt részletesen kifejti Krausz Tamás az *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus* c. könyvében, amely angolul is megjelent, és itthon nagy vitákat generált. Én érdekesnek tartom itt felidézni a *Kritikában* megjelent interjúrészletet a professzorral, aki évek óta oktatja a holokauszt történetét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen: „Az egész Horthy-rendszer in statu nascendi, egy kifejezetten antiszemita rendszer volt. [...] Ezzel az antiszemizmussal egyszerre három feladatot tudtak ellátni. Az első, hogy a dzsentri középosztály konkurensait ki tudják szorítani a versenyből. Kedvezővé tudták tenni a gazdasági versenypozíciót, az iskolai versenypozíciót a dzsentriknek és utódaiknak ezzel az antiszemizmussal. A második szempont, hogy az antiszemizmus elképesztően fontos volt a rendszer számára, bűnbakot lehetett állítani, akik felelősek úgymond Trianonért, és a magyarság összes katasztrófájáért, meg lehetett magyarázni, hogy a zsidók a felelősek. [...] A harmadik funkciója ennek az antiszemizmussal, hogy ezzel a baloldalt lehetett kriminalizálni, a baloldal is zsidó volt, a nyugati nagytőke is zsidó volt, mindenki zsidó volt.” Mindez elkerülhetetlenül része a holokauszt előtörténetének.

Zárógondolatként annyit szeretnék megjegyezni, hogy sokan a mai Magyarországon azért tagadják a nyilvánvaló tényeket, mert úgy érzik, akkor szembe kellene nézniük nagyszüleik, dédszüleik felelősségével, holott a nemzeti önismeret a tények objektív értelmezésére, nem pedig erkölcsi megtisztulásra, Canossa-járáásra vagy pláne valamiféle kollektív bűnösség elismerésére szólít. Ezt minden józan gondolkodású történész elutasítja, hiszen a kutatónak nem feladata „tetemre hívni” a holtakat, az élőket meg pláne nem, hiszen az utódok semmiképpen nem felelnek eleik tetteiért. De szembenézés nélkül nem lép tovább a nemzeti önismeret. Az igazság kedvéért jegyezzük meg, ez a folyamat a távoli Japánban és a közeli kelet-európai országokban vagy Ukrajnában is nehezen halad. A japánok máig nehezen ismerik el, milyen brutalitásokra voltak képesek a civilizált japán katonák egy örült és gyilkos fajlemélet bűvöletében.¹⁷ Ezért érdemes nagyon elgondolkodni azon, hogy az ember milyen eszméknek adja oda magát, vagy szélsőséges esetben milyen eszmékért hal meg – még ha a történelem „objektíven” sokszor kevés választásra ad is esélyt.

- 1 Érdemes megjegyezni, főleg a fiatalabbak kedvéért, hogy Magyarországon létezett egy nemzetközileg is ismert és elismert, marxista gyökerű történetírói iskola. Ehhez lásd: KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: uő: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Budapest, Russica Pannonica, 2011, 219–290.
- 2 Ehhez elsősorban lásd Ungváry Krisztián és Krausz Tamás vitáját a *Századokban*.
- 3 Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest: Pannonica, 2001.
- 4 *Népszabadság*, 2014. január 12. Heimer György interjúja.
- 5 Szilágyi Ákos: Az arany kardbojt becsülete. Szombathelyi Ferenc és a kor-szellem. In: Gémesi (szerk.), i. m. 53. Kiemelések az eredetiben.
- 6 Lásd Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok*, 148. évf. 2014/1. szám, 229-233.
- 7 Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: Vita a totalitarizmusról. *Múltunk*, LVIII. Évf. 2013/3. sz. 6-38.
- 8 Abbott Gleason: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- 9 Azért hívták őket revizionistáknak, mert a totalitárius elméletet kívánták górcső alá venni és revidálni. Elsősorban politológusok és társadalomtörténészek tartoztak ide.
- 10 Ehhez lásd: Pető Andrea: Elmondhatatlan emlékezet. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon a II. világháború idején. *Rubicon*, 2014/2.
- 11 Szivák Gyula: A retrospektív partizánvadászatról. In: Gémesi Ferenc (szerk.) i. m. 24.
- 12 Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953*. Yale University Press, New Haven and London, 2006.
- 13 Lásd: Bartha Eszter: A „preventív” háború és a totalitarizmus összefüggései. Néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonica, 2011, 113-124; Krausz Tamás: *Viták a német-szovjet megnevezési egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?*. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.), i. m. 9-22.
- 14 Krausz Tamás: *Hogyan írma át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét?* *Századok*, 148. évf. 2014/1, 201-227. Ez az írás az ismertett válaszoktetbe is belekerült.
- 15 Gémesi Ferenc (szerk.), i.m. 172.
- 16 Uo. 174.
- 17 Lásd erről Iris Chang: *The Rape of Nanking*. Penguin Books, 1998.